

Олександр Алфьоров

МОЛІВДОВУЛИ НЕВІДОМИХ З ДЖЕРЕЛ РУСЬКИХ ЄПИСКОПІВ ІОАННА ГАЛИЦЬКОГО ТА МИКОЛАЯ БІЛГОРОДСЬКОГО (за матеріалами сфрагістичної колекції О. Шереметьєва)

Сфрагістика – одне з важливих, але і маловивчених джерел з історії Київської Русі. В сучасних умовах, коли істориків не приходиться очікувати на появу невідомих літописів – печатка, що є наслідком історичного епізоду *in situ*, стає важливим свідком і інформатором. Введення до наукового обігу нових пам'яток вітчизняної сфрагістики завжди вимагає точних описів та обережних висновків.

Церковна сфрагістика неодноразово ставала об'єктом широких студій. Так, свого часу, печатками архієреїв руської церкви займалися Н. Лихачов¹, В. Янін², С. Білецький³, А. Хорошкевич⁴ та інші. Нещодавно російський сфрагіст А. Купраніс опублікував підсумкову працю, в якій спробував узагальнити та систематизувати всю відому йому джерельну базу з церковної сфрагістики⁵. Активна публікація нововіднайдених печаток, у тому числі і представників церкви, провадилась В. Яніним та П. Гайдуковим на базі археологічних розкопок, випадкових знахідок та приватних колекцій Росії, України та Білорусії. За минулі роки інтерес до церковної сфрагістики зріс і в Україні – передусім завдяки публікаціям випадкових знахідок раніше невідомих владичих булл⁶.

¹ *Лихачев Н.П.* Материалы для истории византийской и русской сфрагистики // Труды Музея палеографии. Л., 1930, т. 2, с. 1–16.

² Наприклад: *Янин В.Л.* Печать новгородского епископа Ивана Попьяна (1110–1130 гг.) // Вспомогательные исторические дисциплины. Л., 1978, № IX, с. 47–56; *Янин В.Л.* Именные буллы русских епископов XII – начала XIII в. // СА, № 3, 1966, с. 197–207.

³ *Белецкий С.В.* Введение в русскую допетровскую сфрагистику. Учебное пособие для студентов специальности “Музейное дело и охрана памятников истории и культуры” // Исследования и музеефикация древностей Северо-Запада. СПб., 2001, вып. 4, 192 с.

⁴ *Хорошкевич А.* Печати полоцких грамот XIV–XV вв. // Вспомогательные исторические дисциплины. Л., 1972, № IV, с. 128–146.

⁵ *Купранис А.А.* Датированные печати иерархов русской церкви (домонгольский период) // Восточноевропейский археологический журнал. № 1 (1), ноябрь–декабрь, 1999, № 7.

⁶ *Алфьоров О.* Географічні назви за новими даними руської сфрагістики XII ст. // Історико-географічні дослідження в Україні. Збірка наукових праць. К., 2012, Число 12, с. 6–14; *Андрощук Ф.* Печати черниговського єпископа Антонія Гречина // Ruthenica. Щорічник середньовічної історії та археології Східної Європи. К., 2011, т. 10, с. 229–233; *Алфьоров О.* Молівдовули київського митрополита Михаїла (1130–1145 рр.) за матеріалами сфрагістичної колекції Олексія Шереметьєва // Сфрагістичний щорічник. К., 2012, вип. 2, с. 150–157.

У цьому році нам була надана можливість дослідити два непересічні молівдовули часів Київської Русі, що зберігаються у приватній колекції Олексія Шереметьєва. Цінність для вітчизняної історії обох пам'яток складно уявити – це невідомі печатки двох єпископів – Іоанна Галицького та Миколая Білгородського – імена яких відсутні у джерелах киево-руської доби. Обидві печатки мають однаково оформлені грекомовні формули, що свідчить про їх хронологічну спільність. Через це ми вирішили ввести їх до наукового обігу разом.

Нижче подаємо їх опис.

Опис 1. Свинцева кругла печатка, канал для шнура розташовано вертикально. Співвідношення лицьового та зворотного боку один до одного на 180°. Заготовка лита. Вздовж ребра молівдовула сліди литника.

Мал. 1. Фото молівдовула єпископа Іоанна

Мал. 2. Прорисовка молівдовула єпископа Іоанна

Лицьовий бік: високорельєфне поясне зображення Богородиці типу “Знамення” – символу Київської митрополії. Божа Матір у мафорії піднесла руки до неба у молитві. Спереду зображено молодого Христа Еммануїла. Його права рука зафіксована у жесті благословення. Навколо голови Богородиці німб формують крапки, натомість у Ісуса німб лінійний, хрещатий. Обабіч голови Божої Матері напис під титлами:

MP-ΘV

Μήτηρ Θεοῦ, Мати Божя.

На зворотному боці напис грецькою мовою чотирма рядками:

+CPAΓH|IΩEΠHC|KOPXΓA|IZTC

+Σφραγίς Ἰωάννης ἐπισκόπου Γαλιτζής, печатка Іоанна, єпископа

Галича.

Праворуч сліди крапкового обідка.

Розмір: загальний 21,5x23 мм, штемпельний – невідомий; товщина 3 мм; вага 11,5 г.

Місце знахідки: берег річки Раків (Раківка), на околиці села Бар, Городоцького р-ну, Львівської обл., Україна.

Обставини знахідки: весняний розмив берега.

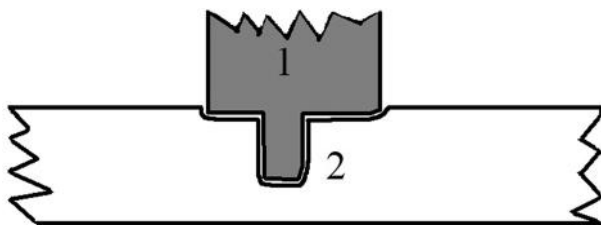
Місце збереження: Сфрагістична колекція О. Шереметьєва № VP-460.

Текст на зворотному боці має дві особливості:

1) пропущена літера “φ” у слові Σφραγίς, що ніяк не позначено знаками скорочення;

2) топонім Галич при транслітерації грецькою мовою передано з переплутаними останніми літерами, що позначали звук “с” Γαλίςτς замість Γαλίτςς. Серед відомих згадок топоніма Галич у візантійських джерелах (а їх протягом XII–XIV ст. близько 40⁷) така плутанина у транслітерації звука “с” виникла вперше – на нашому екземплярі. Переплутати літери міг лише руський майстер, що виробляв робочу частину буллатірія. Цим пояснюється і пропуск літери “φ”, що може свідчити про незнання грецької мови взагалі;

3) навколо кожної літери зі зворотнього боку присутні незначні кайма. Вони були утворені завдяки специфічній технології виготовлення самого буллатірія. Літери не вирізались на робочих губах інструмента, а вибивались пуансоном. Інструмент карбував не тільки саму літеру, але й лишав окрес платформи (див. схему 1). Для Київської Русі це неймовірно рідкісний випадок. У нашому контексті він важливий для датування молівдовула, про що буде нижче.

Мал. 3. Схема пуансонування робочої поверхні буллатірія (1 – пуансон, 2 – робоча поверхня буллатірія)

Сила удару буллатірія по заготовці була не рівномірною, а в більшій мірі прийшла на горішню частину. Через це декілька літер не мають високого рельєфу.

Опис 2. Кругла свинцева печатка, канал для шнура розташовано вертикально з незначним зміщенням знизу на 17 годину. Заготовка лита. Вдзовж ребра молівдовула у горішній частині сліди литника.

⁷ Биби́ков М.В. BYZANTINOROSSICA: Свод византийских свидетельств о Руси. М., 2004, с. 545–547.

Мал. 4. Фото молівдовула єпископа Миколая

Мал. 5. Прорисовка молівдовула єпископа Миколая

Лицьовий бік: Поясне зображення св. Миколая Мирлікійського у єпископському омофорі, хрест якого помітний на правому плечі святителя. У лівій руці Кодекс, права рука на рівні грудей – у жесті благословення. Навколо голови лінійний німб. Обабіч фігури залишки стовпчастого напису:

NI OΛ
K

Νικόλαος, Миколай.

На зворотному боці напис грецькою мовою у чотири рядки:

СΦΡΑΓΙΣ|ΝΙΚΟΛΑΥΣ|ΕΠΙΣΚΟΠΩΛΕ|Α ΓΡΑΔΩ

Σφραγίς Νικόλαου ἐπίσκοπου Πελοῦράδου, печатка Миколая, єпископа Білгорода.

Розмір: загальний 19,5x19 мм, товщина 2 мм; вага 5,7 г.

Місце знахідки: м. Обухів, Обухівський р-н, Київська обл., Україна.

Обставини знахідки: під час садових робіт.

Місце збереження: Сфрагістична колекція О. Шереметьєва № VP-461.

До палеографічних особливостей тексту – слід звернути увагу на той факт, що різчик не розрізняє літеру “Π” та “Λ”. Так, у слові “єпископ” перша літера “Π” передана графемою “Λ”. Так само і початкова літера топоніма написана через “Λ”. Видає слов’янську руку майстра і пропуск літери, під яку було залишено навіть місце в останньому рядку. Згідно руської писемної традиції, назва міста передавалась кількома варіантами: *Бѣлѣгородъ, Бѣлѣградъ, Бѣлагородъ, Бѣлугородъ, Бѣлогород* та *Бѣлѣгород*⁸. Згідно візантійських списків єпископій Білгород згадується у XII ст. як *Πελοῦράδος*, натомість пізніше, у XIII ст., як *Ἀσπρκάστρον*⁹. Перший варіант транслітерує назву єпископського центру, а другий став наслідком

⁸ Див.: ПСРЛ. Т. 2. Ипатьевская летопись. СПб., 1908, л. 32, 46зв., 48, 77зв., 105зв., 106зв., 111зв., 115зв., 117.

⁹ *Darrouzès J. Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae: texte critique, introduction et notes.* Paris, 1981, p. 367, 403.

перекладу грецькою мовою “біле місто”. Вирізаючи печатку руський майстер або замовник булатірія вагався, яку ставити голосну у другому складі. Це не дивно, судячи з варіації написань кирилицею. Зробивши пропуск у оригіналі, виправити його вже потреби у подальшому, очевидно, не ставало.

Заготовка менша за діаметр печатки, через це не все зображення та текст вмістились на молівдовулі.

Обидві печатки були досліджені при використанні мікроскопу зі збільшенням у 20 крат. Автентичність обох екземплярів не викликає сумнівів, хоча останнім часом, видається, що одним з найперших завдань постмодерних істориків є, радше, пошук підробок. Критеріїв, за якими було визначено оригінальність обох сфрагісів, декілька. Назвемо окремі з них:

1. Відсутність раковин на поверхнях молівдовулів, що утворюються після лиття. В усі часи найбільше підробок було створено саме через відливання копії предмета з оригіналу. Не були приховані ці дефекти і під окисами свинцю, оскільки останній на обох екземплярах слабо виражений.

2. Обидві печатки мають еліпсоподібні виходи каналів для шнура. Такої форми вони набирають після стискання свинцевої заготовки. Зауважимо, що заготовка відливається вже з подовжним каналом круглої у розрізі форми. Канали не просвердлені та не є імітаціями. Еліпсоподібні форми каналів можна досягнути лише при стисканні. Це підтверджує, що обидва молівдовули були виготовлені шляхом стискання робочих губ булатірія.

3. Сфрагіси мають залишки літника на заготовці, що передбачає її виготовлення у спеціальній керамічній формочці. Процес відливання заготовок у формочках у літературі не описаний.

Оригінальність печаток підтверджуються й іншими методами, якими користуються сфрагісти та нумізмати у визначенні підробок, але вони не розповсюджуються назагал.

Молівдовули були продемонстровані учасниками III Сфрагістичної конференції (м. Київ, 16–18 листопада 2012 р.): Івану Йорданову, Миколаю Алексеєнку, Олені Степановій, Костянтину Смичкову та Валерію Степаненку, які не заперечили їх автентичність і висловили свої міркування з приводу палеографії та іконографії.

На превеликий жаль, на сьогодні унеможливлена металлографія молівдовулів. Вибірки свинцевих проб на XI–XIII ст. для Русі, як нам відомо, не існує. Взагалі, питанню свинцю, як матеріалу, приділено вкрай

мало уваги. Існують відомості про імпорт свинцю XII–XIV ст. на Русь з Польщі, Угорщини, Німеччини та Англії¹⁰.

Обидва молівдовули представляють до цього не знані імена середньовічних руських владик: Іоанна Галицького та Миколи Білгородського. Не зважаючи на те, що Галицька єпархія згодом отримує статус митрополії, а білгородський владика був вікарієм київського митрополита – інформація про ці єпископії вкрай незначна. Існуюча кількість автентичних джерел про обидві кафедри не дозволяє визначити, в який час очолювали Іоанн та Микола свої єпископії. Для того, щоб приблизно визначити час існування Іоанна Галицького та Миколи Білгородського, спробуємо застосувати кілька підходів у роботі з відомими джерелами та зробити аналіз самих пам'яток сфрагістики. Для початку ж сфокусуємо увагу на існуючі відомості про самі єпархії. Список очільників галицької та білгородської кафедр досить незначний і суперечливий. Подамо умовні реконструкції імен єпископів Галицької та Білгородської єпархії.

До нашого часу літописи повідомляють про двох галицьких єпископів Козму (1157–1165–? рр.) та Артемія (?–1239–1242–? рр.). Серед рукописів митрополита Лева (Кішки) 1711–1728 рр. містився список галицьких єпископів, який за припущенням його першого публікатора А. Петрушевича міг бути виписаний з давніх пом'яників “*In antiqua charta eo gradu et ordine ... episcopi Halicienses taliter numerantur: Alexius, Cosmas, Jonas, Gerontis, Ephrem, Joannes, Antonius, Meletius, Athanasius, Zosimas, Niphon, Ignatius, Dorotheus*”¹¹. Публікатор списку додає між іменами Антонія та Мелетія ще Артемія, зауважуючи, що робить це “навмання”. Поставити навмання ім'я єпископа змусила та обставина, що галицький владика Артемія відомий з Іпатіївського літопису (1239, 1242 рр.)¹², але відсутній у Списку. В такий спосіб Петрушевич намагався умовно датувати список, зазначаючи пізніше, що останній згаданий єпископ Дорофій мав приставитись на початку XIV ст. Петрушевич двічі ввів до наукового обігу перелік галицьких єпископів, і у двох випадках виглядає він таким чином:

¹⁰ *Хорошкевич А.Л.* Торговля Великого Новгорода с Прибалтикой и Западной Европой в XIV–XV веках. М., 1963, с. 314–315; *Янин В.Л.* Находка польского свинца в Новгороде // СА, 1966, № 2, с. 324–328.

¹¹ *Петрушевич А.С.* О соборной богородичной церкви в Галиче // Галицкий исторический сборник, издаваемый Обществом Галицко-русской магицы. Львів, 1853, вип. 1, с. 145.

¹² ПСРЛ. Т. 2. Ипатьевская летопись. СПб., 1908, арк. 263, 267. Уточнене датування див: Літопис Руський / пер. з давньорус. Л.Є. Махновець. К., 1989, с. 393, 400.

Список А¹³

Олексій
Косма
Іона
Геронтій
Єфрем
Іоанн
Мелетій
Афанасій
Зосима
Нифонт
Гнат
Дорофій

Список Б¹⁴

Олексій
Козма
Іона
Геронтій
Єфрем
Іоанн
Антоній
Артемій
Мелетій
Афанасій
Зосима
Нифонт
Гнат
Дорофій

У списку “А” пропущено ім’я Антонія, а в списку “Б” додано ім’я Артемія. Серед імен відсутній єпископ Артемій, який зафіксований літописцями (ще й літературно змальованого, як персонажа антигероя Данилові Галицькому) – це породжує сумніви достовірності самого переліку. Документ було розміщено у перекладі ПВЛ початку XVIII ст. польською мовою, і він міг бути компілятивним фальсифікатом підчас доведень старожитності галицької кафедри. Для нас цей список цікавий тим, що серед імен галицьких владик згадано Іоанна, який міг бути власником вищепописаної печатки. О. Назаренко, подаючи серед своїх списків “Архієреїв Руської православної церкви”, зазначає лише двох єпископів – Козму та Артемія, які достовірно зафіксовані у джерелах¹⁵. Проте, пізніше О. Назаренко знайшов цілком вдале пояснення існування Олексія перед Козмою¹⁶.

Подаємо всі відомі нам імена єпископів з обох джерел: Олексій, Козма, Іона, Геронтій, Єфрем, Іоанн, Антоній, Артемій, Мелетій, Афанасій, Зосима, Нифонт, Гнат, Дорофій. Якщо ж поданий А. Петрушевичем список галицьких єпископів дійсно має своє походження з помянників,

¹³ *Петрушевич А.С.* Краткое историческое известие о времени введения христианства на Галичской Руси, особенно же об учреждении святительских столиц и святителях сидевших на упомянутых столицах. Львів, 1882, с. 2.

¹⁴ *Петрушевич А.С.* О соборной богородичной церкви..., с. 144.

¹⁵ *Назаренко А.В.* Архиепиеи русской православной церкви (кон. X – сер. XIII в.) // Макарий (Булгаков). История русской церкви. М., 1995, книга II, т. 3.

¹⁶ *Назаренко А.В.* Древняя Русь и славяне (историко-филологические исследования) // ДГВЕ, 2009, с. 403–404.

тоді застережемо, що до таких джерел необхідно ставитись обережно. Робота з помянником вимагає завжди бачити перед собою оригінал, який часто містить маргіналії, які є важливим фактором при їхній розшифровці. Маючи досвід роботи з помянниками XVI–XVII ст., ми б не ставили під сумнів існування перелічених у “antiqua charta” галицьких владик. Відсутність імені єпископа Артемія може свідчити лише про те, що протограф укладався з кількох (можливо двох) списків. Умовно перший помяник за упокоєння душ спочилих єпископів міг бути укладений за Артемія, що і стало причиною того, що він не згаданий у ньому. Другий помяник було додано до віднайденого першого після смерті Дорофія, а, можливо, навіть Олексія, якого могли поставити на початок, як новоприсланого (у цьому разі ім’я цього владика відкриває список). Принаймні ані перший, ані другий з варіантів, не має порушувати черговості найближчих імен після Козми, який зафіксований у ПВЛ.

Отже, опублікований А. Петрушевичем список підтверджує існування однойменного власникові молівдовула галицького єпископа. Проте, оперування ним має ще дві проблеми: 1) список не датований; 2) список зберігся у латиномовній копії. Паралельно галицькій “хартії” єпископів існує з того ж джерела і волинська, яка має значні перекручення в іменах. Виникає питання, яке дуже важливе в контексті нашого дослідження, – згадані Jonas та Joannes – це Іона та Іоанн, чи, може, це два Іоанни? Окрім того, слід допускати, що митрополит Кішка вкладаючи у латиномовну формулу “taliter numerantur” (так/таким чином враховується) – міг подати єпископів у абсолютно довільному порядку, який був ним же реконструйований. Львівський дослідник Ігор Сkochиляс, досліджуючи цей список, вказує на проблемність підтвердження оригінальності диптиху, хоча схильний бачити в його основі кілька протографів¹⁷.

Упорядкованих списків білгородських єпископів так само не існує. Більш-менш достовірно виглядає такий список:

Никита I ?–1072–? р.

Лука ?–1088–1089(1090?)

Никита II 1113–1115–? р.

Феодор ?–1147–1148–? р.

Максим ?–1187–1190 р.

Адріан 1190–1197–? р.

¹⁷ Сkochиляс І. Галицька (Львівська) єпархія XII–XIII ст. Організаційна структура та правовий статус. Львів, 2010, с. 142–143.

Єпископ Никита I відомий як учасник урочистого перенесення мощей князів-мучеників св. Бориса та Гліба. Єпископ Лука згаданий у 1088 та 1089 рр. під час освячення Михайлівського та Успенського соборів. Про його смерть у Софії Київській є запис-графіті, який доніс лише число¹⁸. Рік, коли почив у Бозі єп. Лука невідомий, але у 1091 р., при перенесенні мощів св. Феодосія до Успенського собору його нема. Михайло Приселков вважав, що зі смертю Луки замість білгородської було організовано дві нові кафедри – Володимирську та Пороську¹⁹. У такому разі у 1113 р., Мономах відновлює білгородську єпископію поставивши на неї Микиту II. У 1147 р. серед єпископського собору під час висвяти Кліма Смолятича у митрополити ПВЛ фіксує білгородського єпископа Феодора. За рік він згадується як посланець київського князя Ізяслава Мстиславича до Ольговичів²⁰. У 1187 р. білгородський єпископ Максим урочисто вінчав Ростислава Рюриковича з Верхуславою Всеволодівною. Помер владика у 1190 р.²¹ Після його смерті кафедру очолив ігумен Видубицького монастиря Адріан, який очолив пізніше і Юр'ївську єпископію²².

Олексій Соболевський реконструює ім'я автора “Повчання філософа, єпископа білгородського” з незаним за іншими джерелами Григорієм. Дослідник зазначав, що своє “Повчання...” єпископ виголосив під час відсутності митрополита²³.

Никонівський / Патріарший літопис подає недатований список білгородських владик: Никита, Лука, Феодор, Дионісій, Іоанн, Кириней²⁴. Три останні імені невідомі з інших літописних джерел і можуть відноситись як до проміжку між керівництвом кафедрою Феодором та Максимом, так і до пізнішого періоду. На користь останньої версії говорить той факт, що пропущено Никиту II, а це могло бути наслідком ототожнення двох єпископів, що сталось унаслідок відсутності знань (пам'яті) про існування двох єпископів Никит на ранніх етапах. Донедавна вважалось,

¹⁸ *Высоцкий С.А.* Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв. Выпуск I. К., 1966, с. 45–47.

¹⁹ *Приселков М.Д.* Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X–XII вв. СПб., 1913, с. 155, 156.

²⁰ ПСРЛ. Т. 2, л. 126.

²¹ Там же, л. 136, 138, 322.

²² Там же, л. 138, 322.

²³ *Соболевский А.И.* Два русских поучения с именем Григория // ИОРЯС, 1907, т. 12, кн. 1, с. 250–251.

²⁴ ПСРЛ. Т. 9. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. СПб., 1862, л. XV.

²⁵ *Щапов Я.Н.* Белгородская епархия // Православная энциклопедия, М., 2008, т. 4, с. 505–506.

що Білгородська єпархія припинила своє існування після розорення Києва монголами у 1240 р.²⁵ Проте, існують свідчення про те, що вона існувала і у XIV ст., навіть згадується її єпископ Кирило²⁶.

Підсумовуючи, можемо укласти іменний список відомих на цей час владик Білгородської кафедри: Никита I, Лука, Никита II, Феодор, Максим, Адріан, Деонісій, Іоанн, Кириней, Кирило.

На відміну від галицького єпископа Іоанна, Миколая серед білгородських очільників віднайти не вдалось. Не значиться це ім'я і у відомих нам синодиках, хоча згадки про поминання та записи про смерть білгородських єпископів існують²⁷.

Тож, з отриманої інформації довідуємось про існування галицького єпископа Іоанна та зовсім невідомого серед ономастикону владик Білгородської кафедри імені єпископа Миколая.

Точно датувати печатки, а разом із тим встановити орієнтовний час, коли обидва єпископи займали свої кафедри, складно. Проте, наявна сукупність фактів все ж дозволяє умовно датувати обидва джерела. Порівнюючи інші молівдовули владик Київської Русі, виділяємо чотири митрополічі та один єпископський, на яких грекомовна формула розпочиналась зі слова *Σφραγίς* 'печатка':

- митрополит Миколай (1096–1104 pp.):
СФРАΓΙΣ |ΠΡΟΕΔΡΟΝ |ΡΟCΙΑC ΝΙ|ΚΟΛΑΟΝ²⁸;
- митрополит Никита (1121–1126 pp.):
СФРАΓΙC|ΝΙΚΙΤΑΡΩ|CΙΑCΕΠΙCΚ|ΟΠΟΝ²⁹;
- митрополит Михаїл (1130–1145 pp.):
СФРАΓΙC |ΜΙΧΠΙΜΕ|ΝΑΡΧΩΡ|ΩCΙΑC³⁰.
- митрополит Константин (1156–1159 pp.):
СФРАΓΙC |ΠΡΟΕΔΡΩ |ΡΩCΙΑCΚΩΝ|CΤΑΝΤΙΝΩ³¹.
- єпископ Полоцький Дионісій (пом. 1183 p.):
СФРАΓΙC |ΔVONICIC|ΕΠΙCΚΟΠΩ|ΠVΛΟΤΖΝ|CΚΟV³².

З митрополічих печаток термін "*Σφραγίς*" щезає досить рано. Паралельне використання цієї формули єпископами не зафіксовано.

²⁶ Бибиков М.В. Указ. соч., с. 208, 404, 590.

²⁷ Высоцкий С.А. Указ. соч., с. 45.

²⁸ Laurent V. Le corpus des sceaux de L'empire Byzantin. Paris, 1963. T. V. L'Eglise, p. 604, № 786.

²⁹ Янин В.Л., Гайдуков П.Г. Актовые печати древней Руси X–XV вв. Т. III. М., 1998, с. 118, № 47а.

³⁰ Laurent V. Op. cit., p. 605, № 788.

³¹ Ibid, p. 606, № 789.

³² Янин В.Л. Актовые печати древней Руси X–XV вв. М., 1970, т. I, с. 178, № 64.

Натомість напис з молівдовула полоцького владика Дионісія повністю тотожний із написами двох наших екземплярів. Це є однією з датуючих ознак. Полоцький владика Дионісій згадується у джерелах під 1183 р. – як такий, що помер у цей рік³³ – іншої інформації про нього нема. Тож, і датувати його буллу слід дуже обмежено – 80-ми рр. XII ст.

На превеликий жаль, печаток білгородських єпископів не відомо. Натомість існують два різних штемпелі булли галицького єпископа Козми, які можна задіяти при датуванні печатки владика Іоанна.

Козма Галицький був поставлений єпископом у 1157 р., вдруге згадується у 1165 рр.³⁴ Коли помер архієрей, джерела не повідомляють. Існують здогадки, що до цього Козма обіймав полоцьку кафедру³⁵. Достовірно не відомо, чи був Козма першим галицьким владикою, існують припущення про те, що галицька кафедра могла бути дещо старшою³⁶.

Два різновиди сфрагісу галицького єпископа Козми представляють один тип – на лицьовому боці зображено Богородицю “Знамення”, а на іншому грекомовна легенда “Μήτηρ Θεοῦ σκέλοισ με Κοσμὸν Γαλιτζης” ‘*Божя Матір, зглянься на мене, Козму Галицького*’. Різниця між двома штемпельними різновидами в тому, що другий – це наслідування першого з помилками у тексті та не витриманими в однакових розмірах літерах:

Варіант 1 ³⁷	Варіант 2 ³⁸
ΜΕΡΘV	ΜΡΘN
СКΕΠΟΙC	СКΕΠNC
ΜΕΚΟCΜΑN	ΜΕΚΟCΜΑ
ΓΑΛΙΤΖ	ΓΑΛΗΤΖ
HC	HC

Написи на молівдовулах єпископів Іоанна та Козми відрізняються. Співставлення обох пам’яток не дозволяє припускати про наслідування жодним з єпископів ні самої формули, ні написання топоніма. Проте, існує одна особливість, яка не зафіксована в Каталозі В. Яніна, – другий варіант печатки Козми має співвідношення лицьового та зворотного боків один до одного на 180°. Це вдалось встановити завдяки роботі з оригіналом цього штемпеля³⁹.

³³ ПСРЛ. Т. 2, л. 127, 319.

³⁴ ПСРЛ. Т. VII, с. 66, 78.

³⁵ Янин В.Л. Актовые печати..., с. 58.

³⁶ Назаренко А.В. Древняя Русь и славяне..., с. 403–404.

³⁷ Янин В.Л. Актовые печати..., с. 58 № 66; Янин В.Л., Гайдюков П.Г. Указ. соч., с. 120, № 66-2.

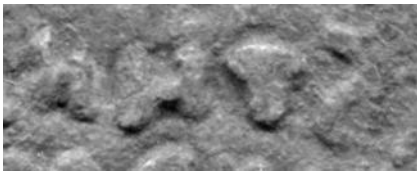
³⁸ Янин В.Л. Актовые печати..., с. 58, № 65.

³⁹ Сфрагистична колекція О. Шереметьєва № VP- 462. Місце знахідки с. Крилос, Галицький р-н, Івано-Франківська обл. Розміри: загальний 22x24 мм, товщина 3,5 мм, вага 11,1 г.

Мал. 6. Молівдовул єпископа Козми Галицького

Така позиція лицьового та зворотного боків взагалі рідкісна для руських молівдовулів, у церковній сфрагістиці це перший, відомий нам, випадок. У випадку, якщо це не збіг обставин і серед церковних печаток лише ці дві мають таке розташування боків, можна припустити, що виготовлення буллатирія Іоанна відбувалось за технікою попередника. У свою чергу, це може свідчити, що печатка єпископа Іоанна була виготовлена пізніше другої пари штемпельних матриць Козми, а, отже, і після життя останнього. Проте, існує ще одна датуюча ознака. Як зазначалось у описі печатки Іоанна, її буллатирій виготовлено шляхом пуансонування напису. Ця техніка зустрічається кілька разів у XI–XIII ст. Буллатирій другого молівдовула єпископа Козми виготовлено так само шляхом набивання, а не гравіювання напису на робочих поверхнях. Таким чином, обидві печатки пов'язані між собою технікою виготовлення. Для сфрагістики Київської Русі подібні паралелі не відомі. Це перший випадок, який дозволяє за методом роботи майстра наблизити одну до одної дві печатки. Припускаємо датування булли Іоана з 70-х рр. XII ст. На превеликий жаль, теоретична база руської сфрагістики, пов'язана із буллотіріями та заготовками для печаток, і досі залишається не розробленою.

Мал. 7. Сліди пуансонування літер на молівдовулі єпископа Козми

Мал. 8. Сліди пуансонування літер на молівдовулі єпископа Іоанна

Викликає зацікавлення майже однакова вага заготовок для печаток Іоанна та Козми. Відсутність вагових вимірів для інших опублікованих печаток останнього штемпеля Козми унеможливають висновки,

про єдину формочку для лиття заготовок, яка могла зберігатись в єпископській канцелярії. Ця інформація послугувала б додатковим аргументом у датуванні⁴⁰.

Під час огляду печаток єпископів Іоанна та Миколая О. Степанова висловила версію про виготовлення частини буллатирія з зображенням Богородиці у Візантії, а нанесення напису – на Русі. Її думку підтримав В. Степаненко, акцентуючи на невідповідності рівня виконанням графем із зображенням Богородиці. Свого часу Н. Лихачов писав про можливість існування майстерень, де виготовляли буллатирії чи матриці для них “впрок на покупателя”⁴¹. В описі печаток зазначалось, що обидва сфрагіси мають помилки в написанні грекомовних легенд. Тож, напис виконав саме руський майстер. Виходячи з цього факту, спробуємо датувати за палеографією обидві печатки. Слід врахувати, що це датування можна вважати дійсним за умови, що майстер вмів писати кирилицею. Передача грекомовного напису на матрицях буллатирія мала відбуватись тими графемами, якими володів різчик, а отже кирилицею. Користуючись палеографічними таблицями датувань новгородських берестяних грамот⁴², які історики дозволяють використовувати і для дослідження київських графіті⁴³, ми собі не відмовили у проведенні датування обох єпископських печаток.

Літера	XI	1100	1120	1140	1160	1180	1200	1220	1240	1260	1280
А -І.Б.	///	///	///	///	///	///	///	///	///	///	///
Г -І.2.		///	///	///	///	///	///	///	///	///	///
Є -П.	xxx	xxx	xxx	xxx	xxx	xxx	xxx	xxx	xxx	xxx	xxx
Н -2б.			///	///	///	///	///	///	///	///	///
О -І.3.					•	•			•	•	•
П -І.2.			•	•	///	///	///	///	///	///	///
Р -3.	•	•	•	•	•	•	•	•			
С -І.	xxx	xxx	xxx	xxx	xxx	xxx	xxx	xxx	xxx	xxx	xxx
Т -І.	•	•	///	///	///	///	///	///	///	///	///
Ѡ -III.					•				•		
Ѳ					•					•	•

Табл. 1. Датуюча матриця напису на печатці єпископа Іоанна Галицького

⁴⁰ Алфьоров О. Молівдовули київських князів другої половини XI – кінця XII століття (за матеріалами сфрагістичної колекції О. Шереметьєва) // Сфрагістичний щорічник. К., 2012, вип. II, с. 20.

⁴¹ Лихачев Н.П. Моливдовули греческого Востока. М., 1991, с. 107.

⁴² Янин В.Л., Зализняк А.А. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1990–1996 гг.). М., 2000, т. X. Палеография берестяных грамот и их внестратиграфическое датирование, с. 134–429.

⁴³ Зализняк А.А. К изучению древнерусских надписей // Янин В.Л., Зализняк А.А., Гиппиус А.А. Новгородские грамоты на бересте (Из раскопок 1997–2000 гг.). М., 2004. Т. XI, с. 237–239.

Літера	XI	1100	1120	1140	1160	1180	1200	1220	1240	1260	1280
А -І.б.	///	///	///	///	///	///	///	///	///	///	///
Г -І.2.		///	///	///	///	///	///	///	///	///	///
Д-III.б.			•	•	•	•	•	•		•	•
І -II.б.			•	•	•	•			•		
К -3.б.	///	///	///	///	///	///	///	///	///	///	///
Л -3.б.			•	///	///	///	///		•	///	///
О -І.3.					•	•			•	•	•
П -І.2.			•	•	///	///	///	///	///	///	///
Р -3.	XXX	XXX	XXX	XXX	XXX	XXX	XXX	XXX	XXX	XXX	XXX
С -І.	XXX	XXX	XXX	XXX	XXX	XXX	XXX	XXX	XXX	XXX	XXX
Ѕ-III.					•	•		•			

Табл. 2. Датуюча матриця напису на печатці єпископа
Миколая Білгородського

Згідно отриманих результатів печатка Іоанна Галицького має датуватись 1160–1180-ми рр., а печатка Миколая Білгородського – трохи ширше: 1160–1200-ми рр.

Палеографічне датування не суперечить часу існування співставленого раніше молівдовула полоцького єпископа Дионісія. Про можливість датування обох печаток XII ст. свідчать і археологічні розвідки, що проводились у тих місцях, де були віднайдені обидва молівдовули. Згідно з напрацюваннями Віри Гупало, річка Раківка біля с. Бар з обох боків оточена археологічними поселеннями Бар III та Бар VI. За керамікою вони датуються XII–XIII ст.⁴⁴. Тож, весняне розмивання ґрунту могло спричинити оголення давньоруського посаду. Точне місцезнаходження, у якій саме частині приватного сектору сучасного міста Обухів було знайдено молівдовул Миколая Білгородського, невідоме. Завдяки консультації М. Квітницького, було встановлено, що на території сучасного міста Обухів є кілька археологічних об'єктів, які датуються давньоруським часом⁴⁵.

Походження обох сфрагісів у межах давньоруських поселень, де не зафіксовані церкви, ускладнює пошук умовного адресату. Проте, з іншого боку, молівдовули є цінним джерелом для деталізації кордонів

⁴⁴ Гупало В. Розвідкові роботи в межах річки Вишні і Ракова на Прикарпатті // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, 2007, вип. 11, с. 379–380.

⁴⁵ Квітницький М.В., Квітницька А.М. Попередні результати археологічних досліджень історичної частини м. Обухова // Охорона культурної спадщини Київської області (проблеми, матеріали, дослідження). К., 2006, с. 81–90; Готун І.А., Петраускас А.В., Квітницький М.В., Коваль А.А. Заплавні давньоруські пам'ятки Київського Придніпров'я // Археологія, 2009, № 2, с. 54–58; Квітницький М.В., Квітницька А.М., Готун І.А. Пам'яткоохоронні дослідження селища Лукавиця (Обухів Малий) в м. Обухові Київської області в 2007 р. // Археологічні дослідження в Україні 2006–2007. К., 2009, с. 150–153.

єпископських кафедр. За мапою “Давньоруська церковна організація XII – середини XIII ст.” Я. Щапова печатка єпископа Іоанна була знайдена на межі Галицької з Перемишльською, а печатка єпископа Миколая – на межі Білгородської з Юр’ївською кафедрами⁴⁶.

Отже, дослідження обох молівдовулів засвідчило існування раніше не відомих за літописними джерелами єпископів Іоанна Галицького та Миколая Білгородського. На наше переконання, сфрагісти слід датувати 60–80-ми рр. XII ст. Серед нерозкритих питань – зображення св. Миколая, присутнє на печатці тезоіменного єпископа, яке не відповідає уявленням сфрагістів про обов’язкове зображення Богородиці на владичих печатках.

---

⁴⁶ *Щапов Я.Н.* Государство и Церковь Древней Руси X–XIII вв. М., 1989, с. 49, карта: Древнерусская церковная организация XII – середины XIII в.